

05

การเปลี่ยนแปลงทางสถาปัตยกรรมของหอพระไตรปิฎกที่อยู่ในเขตสังฆาวาสในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*

Architectural Changes of the Tripitaka Hall in the Sangkhawat Area in the Reign of King Rama III

Received: January 19, 2023 | Revised: February 23, 2023 | Accepted: March 24, 2023

ดร.สมโชค สินนุกูล**

Dr. Somchok Sinnugool

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการทุนส่งเสริมกลุ่มวิจัย (เมธีวิจัยอาวุโส) โครงการ “กรุงเทพมหานคร ศูนย์กลางงานช่างแห่งแผ่นดิน : ศิลปกรรมกับการอนุรักษ์และพัฒนาเพื่อเพิ่มคุณค่า มูลค่ามรดกวัฒนธรรมของชาติ” โครงการย่อยที่ 9 หอไตรในกรุงเทพมหานคร : แบบอย่างงานช่างไทยกับแนวทางการอนุรักษ์

This article is part of the Scholars Research Group Program. (TRF Research Team Promotion Grant, RTA) Project “The center of technicians of Bangkok : precepts and preservation and development to add value of national cultural heritage”, subproject 9, Tripitaka Hall in Bangkok : Model of Thai Craftsmanship and Conservation Guidelines

** รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาสถาปัตยกรรมและการวางแผน คณะสถาปัตยกรรม ศิลปะและการออกแบบ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง อีเมล ssinnugool@hotmail.com

Associate Professor, Department of Architecture and Planning, Faculty of Architecture, Art and Design, King Mongkut’s Institute of Technology Ladkrabang. email: ssinnugool@hotmail.com

บทคัดย่อ

หอพระไตรปิฎกเป็นงานสถาปัตยกรรมที่มีแบบแผนและมีลักษณะพิเศษกว่าอาคารใดๆ ในเขตสังฆาวาส สะท้อนถึงการใช้งานและแนวคิดความหมายอันเป็นที่ประดิษฐานพระธรรมเจดีย์ แบบแผนประการสำคัญที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยาตอนปลายและยังคงปรากฏในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์คือการเป็นเรือนไม้ยกพื้นที่ตั้งอยู่บนเสาสูงกลางสระน้ำ ประกอบด้วยผังที่มีระเบียงโดยรอบ และมีการประดับตกแต่งที่พิเศษแสดงถึงเรือนฐานานุศักดิ์สูง บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับรูปแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมของหอพระไตรปิฎกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรและมีองค์ประกอบใดที่เปลี่ยนแปลงไปบ้าง รวมทั้งมูลเหตุที่มาของการเปลี่ยนแปลงนั้น

การเปลี่ยนแปลงทางสถาปัตยกรรมของหอไตรครั้งสำคัญเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือการเปลี่ยนวัสดุและโครงสร้างจากเรือนไม้ไปเป็นอาคารเครื่องก่อ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับการรื้อและปรับเปลี่ยนหมู่กุฏิทั้งหมดในเขตสังฆาวาส เมื่อคราวที่โปรดฯ ให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามต่างๆ ในครั้งนั้น แบบแผนสำคัญของหอไตรที่ยังคงอยู่คือการยกพื้นอยู่บนเสาหรือฐานสูง รวมทั้งผังพื้นที่มีระเบียงโดยรอบ และการประดับตกแต่งที่แสดงถึงฐานานุศักดิ์ สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปนอกจากวัสดุและโครงสร้างที่เป็นเครื่องก่อคือองค์ประกอบในผังและตำแหน่งที่ตั้งซึ่งไม่ได้ตั้งอยู่กลางสระน้ำอีกต่อไป และมักไม่ใช่อาคารโดดที่ตั้งโดยลำพัง แต่จะตั้งอยู่รวมเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอาคารในเขตสังฆาวาส โดยมีการนำแนวคิดในเรื่องการวางผังบริเวณหรือการจัดกลุ่มอาคารแบบเรือนพักอาศัยเครื่องไม้มาใช้ เช่นการมีส่วนของชานหรือลานซึ่งเป็นพื้นที่เปิดโล่งเชื่อมต่อระหว่างเรือน มีรั้วกำแพงชักเชื่อมต่อกับอาคารอื่นสร้างพื้นที่ปิดล้อมภายในหมู่เรือน ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของการวางผังบริเวณที่พบได้โดยมากของหอไตรเครื่องก่อในกลุ่มนี้

คำสำคัญ: หอพระไตรปิฎก, เขตสังฆาวาส, พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

Abstract

The Tripitaka Hall is an architectural work that is more structured and unique than any building in the Sangkhawat area. It reflects the usage and concept of meaning that is enshrined in Phra Dhamma Chedi. An important pattern inherited from the late Ayutthaya period and still appearing in the early Rattanakosin period is a raised wooden house built on a pillar in the middle of a pond. It consists of a layout with a balcony surrounding it, and there are special decorations showing the house is of high status. The purpose of this article is to understand the changes that occurred in the art style and architecture of the Tripitaka Hall during the reign of King Rama Nang Klao and also the causes of these changes.

A major change in the architecture of Hor Trai occurred during the reign of King Rama III. The major change is to change materials and structures from wooden houses to brick-and-mortar construction, and this coincides with the demolition and transformation of all the cloisters in the Sangkhawat area as the King wished to have the various temples restored. The main feature of the Hor Tri that remains is that it is raised on pillars or a high base, and includes a layout with a surrounding balcony as well as exquisite decorations that represent status. What has changed besides the materials and structures that make up the building are elements in the layout and location that are no longer located in the middle of the pond, and a shift from stand-alone buildings to locating them as part of a group in the Sangkhawat area with the introduction of the concept of area planning for buildings in the form of wooden dwellings (such as having a terrace or patio which is an open area connecting between houses). There is a fence and a draw wall connected to other buildings to create an enclosed area within the village, which is an important characteristic of the site layout that can be found by most of the Tri-Machinery towers in this group.

Keywords: Tripitaka Hall, Sangkhawat area, King Rama III

บทนำ

หอพระไตรปิฎกหรือหอไตรคือสถาปัตยกรรมสำหรับเก็บรักษาพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ต่างๆในพระพุทธศาสนา โดยมักสร้างขึ้นในส่วนของสังฆาวาส ตัวอาคารจะปลูกอยู่กลางน้ำเพื่อป้องกันมดปลวกและแมลงที่กัดกินหนังสือ (โชติ กัลยาณมิตร 2548: 523) นอกจากหน้าที่การใช้งานดังกล่าวแล้ว หอไตรยังมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์อันสำคัญยิ่ง คือเป็นที่ประดิษฐานของพระธรรม ซึ่งเป็นธรรมเจดีย์อันหมายถึงสิ่งอันเป็นที่ตั้งแห่งการเคารพบูชา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2513: 3) หอไตรจึงมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่มีความพิเศษกว่าอาคารใดๆ ที่ตั้งอยู่ภายในเขตสังฆาวาส คือเป็นสถาปัตยกรรมเครื่องลำยองมีการประดับตกแต่งอย่างวิจิตรงดงามเพื่อแสดงถึงความสำคัญและฐานานุศักดิ์ของอาคาร

หลักฐานของหอไตรที่เก่าแก่ที่สุดในกรุงเทพมหานครคือหอไตรวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ (ภาพที่ 1) แม้ว่าจะมีประวัติการรื้อซ่อมสร้างใหม่ แต่จากภาพถ่ายเก่าและรูปแบบทางศิลปกรรม น. ณ ปากน้ำ สันนิษฐานว่าเป็นหอไตรในสมัยกรุงศรีอยุธยา ฝีมือช่างรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ (น. ณ ปากน้ำ 2541: 230) แบบแผนอันสำคัญหรือลักษณะเด่นของหอไตรในศิลปะอยุธยาตอนปลายที่ยังคงสืบต่อมาถึงหอไตรที่สร้างขึ้นในสมัยต้น

กรุงรัตนโกสินทร์คือวัสดุและโครงสร้างที่เป็นเรือนไม้ยกพื้นตั้งอยู่บนเสาสูงกลางสระน้ำในเขตสังฆาวาส โดยเป็นเรือนที่มีขนาด 2 ถึง 3 ห้องเสา และมีระเบียงโดยรอบ (ภาพที่ 2) ประการสำคัญคือยังคงเป็นสถาปัตยกรรมเครื่องลำยอง มีการประดับตกแต่งเป็นอย่างมากด้วยงานช่างแขนงต่างๆ เพื่อแสดงถึงเรือนฐานานุศักดิ์สูงอันเป็นที่ประดิษฐานของพระธรรม ตัวอย่างที่สำคัญ เช่น หอไตรวัดสระเกศฯ (ภาพที่ 3) หอไตรวัดอัปสรสวรรค์ฯ (ภาพที่ 4) หอไตรวัดระฆังโฆสิตารามฯ (หอไตรเล็กเขตสังฆาวาส คณะ 2) หอไตรวัดหงส์รัตนารามฯ หอไตรวัดรัชฎาธิษฐานฯ หอไตรวัดโมลีโลกยารามฯ และหอไตรวัดสังเวชวิศยารามฯ เป็นต้น โดยเกือบทั้งหมดมีประวัติการสร้างและมีรูปแบบศิลปะที่กำหนดอายุได้ในช่วงรัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 4

สถาปัตยกรรมหอไตรแบบเครื่องไม้แสดงถึงภูมิปัญญาการออกแบบที่มีความเข้าใจในสภาพแวดล้อม รวมถึงการแก้ปัญหาเพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับการใช้งานจนเป็นแบบแผน รูปแบบของผังพื้นที่มีระเบียงโดยรอบและการมีหลังคากันสาดโดยรอบช่วยปกป้องไม่ให้ตัวอาคารได้รับแดดและฝนโดยตรงอันจะก่อให้เกิดความเสียหาย ลักษณะเด่นประการสำคัญอีกประการหนึ่งคือการยกพื้นขึ้นสูงกว่าอาคารโดยปกติ ซึ่งโดยมากมักตั้งอยู่บนเสาสูงกลางสระน้ำเพื่อป้องกันแมลงที่อาจมาทำลายกัดกินพระไตรปิฎกตลอดจนพระคัมภีร์ต่างๆซึ่งประดิษฐานอยู่ภายใน นอกจากการตั้งอยู่บน

เสาที่ยกพื้นสูงแล้ว ตัวเรือนของหอไตรยังมีการยกระดับพื้นขึ้นจากระดับระเบียงโดยรอบอีก 1 ระดับ ช่วยให้เกิดการถ่ายเทของอากาศที่ดี ป้องกันความชื้นที่จะเกิดขึ้น

อย่างไรก็ตามพบว่ามีหอไตรกลุ่มหนึ่งซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเป็นงานสถาปัตยกรรมเครื่องก่อซึ่งต่างไปจากแบบแผนเดิมที่เป็นเครื่องไม้ บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ทราบถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับรูปแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมของหอพระไตรปิฎกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรและมีองค์ประกอบใดที่เปลี่ยนแปลงไปบ้าง รวมทั้งมูลเหตุที่มาของการเปลี่ยนแปลงนั้น

การเปลี่ยนแปลงทางสถาปัตยกรรมของหอพระไตรปิฎกที่อยู่ในเขตสังฆาวาส จากสถาปัตยกรรมเครื่องไม้ไปสู่งานสถาปัตยกรรมเครื่องก่อ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในขณะที่หอไตรเครื่องไม้ในกลุ่มที่สืบทอดแบบแผนมาจากหอไตรในสมัยอยุธยาตอนปลายยังคงได้รับความนิยมในการสร้างอยู่นั้น ได้เกิดรูปแบบอันเป็นแบบแผนใหม่ของหอไตรในพระอารามหลวงที่มีความสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอารามในกรุงเทพมหานครซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างขึ้นหรือทำการบูรณะ นับเป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ทางสถาปัตยกรรมของหอพระไตรปิฎกที่อยู่ในเขตสังฆาวาสแบบแผนสำคัญที่ยังคงสืบทอดรูปแบบมาจากหอไตรในสมัยอยุธยาหรือหอไตรเครื่องไม้คือการเป็นสถาปัตยกรรมที่ยกพื้นตั้งอยู่บนเสาหรือฐานสูง รวมทั้งมีรูปแบบของผังพื้นที่ประกอบด้วยระเบียงโดยรอบ และมีการประดับตกแต่งที่วิจิตรงดงามแสดงถึงฐานานุศักดิ์ที่สูงกว่าอาคารโดยทั่วไป ประเด็นความแตกต่างซึ่งถือเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนกับหอไตรเครื่องไม้มีดังต่อไปนี้

1. วัสดุและโครงสร้าง

วัสดุและโครงสร้างซึ่งเป็นงานเครื่องก่อแบบอาคารก่ออิฐถือปูน ถือเป็นลักษณะประการสำคัญที่สุดที่บ่งบอกถึงพัฒนาการที่เกิดขึ้นใหม่ เนื่องจากเป็นแบบแผนที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนกับอาคารประเภทหอไตร ซึ่งแต่เดิมล้วนเป็นงานเครื่องไม้ทั้งสิ้น เช่น หอไตรวัดปากน้ำภาษีเจริญซึ่งสันนิษฐานว่าสร้างมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา หอไตรเครื่องก่อได้เกิดขึ้นพร้อมกับการรื้อและการปรับเปลี่ยนหมู่กุฏิทั้งหมดในเขตสังฆาวาสเมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามต่างๆ ในครั้งนั้น ดังหลักฐานสำคัญที่กล่าวถึงการสถาปนาเขตสังฆาวาสของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามขึ้นใหม่ในปี พ.ศ. 2375 ทรงให้ทำการปรับเปลี่ยนรูปแบบของกุฏิสงฆ์รวมทั้งอาคารต่างๆ ในสังฆาวาส เช่น หอสวด หอไตร หอระฆัง และศาลา โดยรื้อเรือนฝากระดานหรือเรือนเครื่องไม้ที่มีอยู่เดิมและสร้างเป็นตึกหรืออาคารเครื่องก่อแทน (ภาพที่ 5) ดังปรากฏจากโคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ พระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2544: 311-312) ความว่า

เสร็จให้เร่งรวดรื้อ เรือนสงฆ์ เดิมฤๅ
ฝาขดานดื่นทัง ถิ่นนั้น
ก่อตึกจึ่งเต็มวง หว่างว่าง โหดเฮย
หวังประโยชน์หมั้นยั้ง ยืดนาน ฯ
เรียงเรียบตึกตั้งต่าง เติบทัง น้อยนา
หอสวดหอไตรสถาน ทั่วแท้
ศาลาและเรือนรฆัง ควงนับ ร้อยเฮย
เจ็ดสิบหกถ้วนแล้ หลากหลาย ฯ

นอกจากหอไตรในเขตสังฆาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯแล้ว ยังปรากฏหลักฐานของการเปลี่ยนแปลงกุฏิสงฆ์ในเขตสังฆาวาสของพระอารามที่สำคัญอื่นๆ อีก เช่น กุฏิสงฆ์วัดสุทัศนเทพวราราม วัดมหาธาตุ วัดสระเกศ และวัดอรุณราชวราราม เป็นต้น รวมทั้งวัดที่มีการสร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้ ได้แก่วัดเทพธิดาและวัดราชนัดดา (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504: 164-168) ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าหอไตรเครื่องก่อที่ปรากฏในพระอารามต่างๆ เหล่านี้ย่อมสร้างขึ้นในคราวเดียวกับที่มีการสร้างกุฏิตึกหรือกุฏิเครื่องก่อด้วยเช่นเดียวกับที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับอาคารต่างๆ ในเขตสังฆาวาสซึ่งรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ในพระอารามต่างๆ นั้น ยังปรากฏเช่นเดียวกันกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของตำหนักในเขตพระราชฐานชั้นในจากตำหนักไม้มาเป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูน (หม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2531: 327) ตัวอย่างที่สำคัญเช่นหมู่พระตำหนักตึก ซึ่งเป็นพระตำหนักที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างถวายสมเด็จพระศรีสุลาลัย พระบรมราชชนนี เมื่อ พ.ศ. 2370 ที่บริเวณสวนซ้ายของหมู่พระมหามณเฑียรทางด้านทิศตะวันตก (หม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2531: 331) ดังพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ที่กล่าวถึงการสร้างและซ่อมพระราชวังว่า พระราชวังชั้นใน ให้ทำตำหนักตึกสมเด็จพระศรีสุลาลัย และตึกพระเจ้าลูกเธอและตึกเจ้าคุณรัง เจ้าคุณพี่ เจ้าคุณวังหลวง เจ้าคุณวังหน้า เจ้าคุณปราสาทเป็นแถวกันไป และตึกเจ้าจอมที่เป็นพระสนมเอกหลายหมู่ ตึกแถวเจ้าจอมอยู่งานพนักงานก็เป็นอยู่มาก ของสิ่งไรชำรุดก็ให้ซ่อมแซมขึ้นใหม่ทั้งสิ้น (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504: 13)

มูลเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงวัสดุและโครงสร้างครั้งใหญ่ ที่ปรากฏกับตำหนักในเขตพระราชฐานและอาคารต่างๆ รวมทั้งหอไตรในเขตสังฆาวาสนี้ สันนิษฐานว่าเมื่อเวลาล่วงมาจนถึงรัชสมัยของพระองค์ งานสถาปัตยกรรมต่างๆ ที่สร้างขึ้นมาก่อนหน้าได้ทรุดโทรมตามกาลเวลา จึงเป็นช่วงเวลาที่ต้องทำการบูรณปฏิสังขรณ์หรือสร้างขึ้นใหม่ ด้วยพระราชศรัทธา

ในพระศาสนารวมถึงความสนพระทัยในงานช่างและศิลปะวิทยาการต่างๆ จากการที่ทรงเคยบังคับบัญชากรมท่าทำการค้าขายกับต่างประเทศโดยเฉพาะกับจีน และทรงเคยเป็นแม่กองการจัดสร้างสวนขวาและการบูรณะวัดจอมทองเมื่อครั้งที่ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ไขแสง ศุขะวัฒนะ 2526: 9-15) ปัจจัยเหล่านี้คงเป็นเหตุให้ทรงมีความรู้ในงานก่อสร้าง เล็งเห็นถึงข้อดีและข้อเสียของวัสดุประเภทต่างๆ เป็นที่มาของการปรับเปลี่ยนวัสดุและโครงสร้างไปเป็นงานเครื่องก่อที่มีความคงทนถาวรมากกว่างานเครื่องไม้ในรูปแบบเดิม ดังความตอนหนึ่งซึ่งปรากฏในโคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ที่กล่าวว่า “ก่อตึกจึ่งเต็มวง หว่างว่าง โหดเฮย หวังประโยชน์หมั้นยั้ง ยืดนาน ฯ” (กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส 2544: 311-312)

2. ตำแหน่งที่ตั้งของหอไตรที่สัมพันธ์กับผังบริเวณภายในวัด

ตำแหน่งที่ตั้งของหอไตรโดยส่วนมากยังคงตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาสและเป็นอาคารที่ยกพื้นขึ้นสูงอันเป็นแบบแผนดั้งเดิมเช่นเดียวกับหอไตรเครื่องไม้ เช่น หอไตรวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเด่นชัดคือไม่มีสระน้ำเป็นองค์ประกอบของที่ตั้งของหอไตรอีกต่อไป กล่าวคือตัวอาคารไม่ได้เป็นอาคารโดดที่ตั้งอยู่กลางสระน้ำ แต่มักจะตั้งอยู่รวมเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอาคารในเขตสังฆาวาส โดยมีการนำแนวคิดในเรื่องการวางผังบริเวณหรือการจัดกลุ่มอาคารแบบเรือนพักอาศัยเครื่องสับหรือเรือนเครื่องไม้มาใช้ เช่น การมีส่วนของชานหรือลานซึ่งเป็นพื้นที่เปิดโล่งเชื่อมต่อระหว่างเรือน มีแนวรั้วหรือแนวกำแพงชักเชื่อมต่อกับอาคารอื่นสร้างพื้นที่ปิดล้อมภายในหมู่เรือน ลักษณะดังกล่าวเป็นลักษณะสำคัญของการวางผังบริเวณที่พบได้โดยมากของหอไตรเครื่องก่อในกลุ่มนี้ นอกจากนี้พบว่าหอไตรยังเป็นองค์ประกอบที่สำคัญองค์ประกอบหนึ่งที่ต้องมีในหมู่กุฏิพระตำหนักและกุฏิพระราชาคณะ โดยหมู่กุฏิพระตำหนักและกุฏิพระราชาคณะมักมีองค์ประกอบที่เป็นนัยสำคัญซึ่งมักตั้งอยู่ด้านหน้าของหมู่กุฏิ เช่น หอพระ

ไตรปิฎก หอกลองหรือหอระฆัง รวมถึงมีซุ้มประตูที่เป็นทางเข้าออกหลักที่มักจะตั้งอยู่ติดกับหอพระไตรปิฎกเสมอ (ประชา แสงสายัณห์ 2540: 479) เช่น หอไตรตำหนักวาสุกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ (ภาพที่ 5) หอไตรวัดสุทัศนเทพวรารามฯ (ภาพที่ 6) หอไตรวัดราชนัดดารามฯ (ภาพที่ 7) หอไตรวัดเทพธิดารามฯ (ภาพที่ 8) หอไตรวัดอรุณราชวรารามฯ หอไตรวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ฯ หอไตรวัดราชโอรสารามฯ หอไตรวัดมหรรณพารามฯ และหอไตรวัดโสมนัสฯ เป็นต้น อนึ่ง ประเด็นของหอไตรซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งในหมู่กุฏิพระตำหนักและกุฏิพระราชาคณะดังกล่าวนั้นยังส่งผลต่อจำนวนหอไตรของแต่ละวัดด้วย ซึ่งโดยทั่วไปแล้วแต่ละวัดจะมีหอไตรเพียง 1 หลัง แต่พบว่าพระอารามบางแห่งนั้นมีหอไตรมากกว่า 1 หลังตามจำนวนของพระราชาคณะที่มีอยู่ในพระอารามแห่งนั้น หรือพระอารามบางแห่งมีทั้งกุฏิพระตำหนักซึ่งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราชหรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้าที่เป็นเชื้อพระวงศ์และมีกุฏิพระราชาคณะอยู่ด้วย จึงปรากฏหอไตรมากกว่า 1 หลัง เช่น วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯซึ่งมีหอไตรที่ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาสจำนวนมากที่สุดถึง 5 หลัง

3. ผังพื้นและการใช้งาน

หอไตรเครื่องก่อยังคงมีรูปแบบของผังพื้นที่เป็นแบบแผนเดิม คือมีลักษณะของผังอาคารเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 2 ห้องเสาหรือมากกว่านั้นและยังคงมีระเบียงโดยรอบ ทางเข้าสู่ภายในอาคารมีทั้งที่อยู่ด้านสกัดซึ่งเป็นแบบที่นิยมสำหรับหอไตรเครื่องไม้ และมีทั้งที่อยู่ด้านยาวของตัวอาคาร โดยมักจะหันหน้าอาคารเข้าสู่ทางหลักของหมู่กุฏิ มิได้มีการหันทิศทางที่เป็นแบบแผนชัดเจน ประเด็นความแตกต่างจากหอไตรเครื่องไม้คืออาคารมีขนาดใหญ่ขึ้นอันเนื่องมาจากวัสดุที่เป็นงานก่ออิฐและระบบโครงสร้างแบบผนังรับน้ำหนัก ทำให้มีผนังที่หนาส่งผลต่อขนาดอาคารที่ใหญ่ขึ้น ผลสืบเนื่องมาจากการที่อาคารไม่ได้ตั้งอยู่กลางสระน้ำทำให้การใช้งานของหอไตรมีความสะดวกมากขึ้น มีความใกล้ชิดและเข้าถึงได้ง่ายกว่าหอไตร

แบบเก่า โดยผังพื้นชั้นล่างของหอไตรนั้นมีลักษณะที่หลากหลายมากขึ้นนอกจากที่ก่อเป็นเสายกพื้นตามปกติ บางแห่งมีการวางตัวอาคารคร่อมกับแนวกำแพงหรือแนวรั้ว หรือมีแนวกำแพงหรือรั้วชักเชื่อมต่อกับส่วนชั้นล่าง

ที่น่าสนใจคือหอไตรบางแห่งมีการก่อผนังที่ชั้นล่างเพื่อเพิ่มพื้นที่การใช้งานภายใน นับว่าเป็นแบบแผนที่เกิดขึ้นใหม่ที่พบได้กับหอไตรเครื่องก่อนี้และน่าสังเกตอย่างยิ่งว่าในกลุ่มอาคารที่ตั้งอยู่ในเขตสังฆาวาสทั้งหมดนั้นหอไตรจะมีระดับพื้นที่อยู่สูงที่สุดอันแสดงถึงฐานานุศักดิ์ของอาคารที่สูงยิ่งกว่าอาคารใดๆ ในสังฆาวาส

4. รูปแบบทางสถาปัตยกรรมและงานประดับตกแต่ง

รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของหอพระไตรปิฎกเป็นสถาปัตยกรรมเครื่องลำยองแบบไทยประเพณีที่มีการประดับตกแต่งเพื่อแสดงถึงความสำคัญและฐานานุศักดิ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว งานประดับตกแต่งของหอไตรเครื่องก่อมักปรากฏในองค์ประกอบต่างๆ ที่สำคัญของอาคาร เช่น งานประดับผนัง งานประดับกรอบประตู หน้าต่าง และงานประดับหน้าบัน

4.1 งานประดับผนังภายนอกอาคาร

งานประดับผนังภายนอกอาคารมักไม่ปรากฏกับอาคารโดยทั่วไปนอกจากอาคารที่มีความสำคัญหรือเป็นอาคารที่ตั้งอยู่ในพระอารามที่มีความสำคัญสูง ซึ่งการประดับผนังภายนอกอาคารก็เป็นรูปแบบหนึ่งของงานประดับที่มักปรากฏกับหอไตรเครื่องไม้ด้วยเช่นกัน เช่น งานจิตรกรรมเขียนสีที่ฝาหอไตรวัดโมลีโลกยารามฯ งานประดับกระจกฝาหอไตรวัดอัปสรสวรรค์ งานลายรดน้ำประดับฝาหอไตรวัดสังเวชวิศยาราม และลายกำมะลอประดับฝาหอไตรวัดสระเกศฯ เป็นต้น โดยลักษณะของการประดับตกแต่งด้วยงานช่างในแขนงต่างๆ ดังกล่าวนี้อาจเป็นแบบแผนหนึ่งที่สืบทอดให้กับหอไตรเครื่องก่อด้วย เช่น งานจิตรกรรมเขียนสีที่ผนังภายนอกหอไตรวัดหนังฯ งานจิตรกรรมลายรดน้ำที่หอไตรคณะใต้ ต.34 ภายในเขตสังฆาวาส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ และการตกแต่งด้วยงานประดับกระจกที่ผนัง

หอไตรกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ตำหนักวาสุกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ (ภาพที่ 9)

การประดับฝาภายนอกของหอไตรนี้เชื่อว่าเป็นแบบแผนที่มีมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 ดังเช่นหอไตรวัดพระเชตุพนเมื่อครั้งแรกสร้าง ซึ่งปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงในจารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพน ครั้งรัชกาลที่ 1 และในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ความว่า “ทำหอไตรมุงกระเบื้องหุ้มดีบุก ฝาและเสาปิดทองลายรดน้ำ”(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2478: 237) อนึ่งการประดับฝาภายนอกอาคารนี้ เป็นแนวคิดที่แสดงถึงความสำคัญและฐานานุศักดิ์ของอาคารที่มีมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา ดังปรากฏข้อความที่บรรยายถึงพระตำหนักต่างๆ ในพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยา ดังเช่น “ริมชานชาลามหาปราสาทสุริยามรินทร์นั้นมีพระตำหนักใหญ่ห้าห้อง ฝากระดานหลังเจียดพื้นฝาทาแดงเขียนลายทองทรงเข้าบินเทพนมพรหมภักตร เปนพระตำหนักฝ่ายในหลัง 1” (วินัย พงศ์ศรีเพียร 2551: 48) รวมถึงยังปรากฏหลักฐานจากหอเขียน วังสวนผักกาด ซึ่งมีหลักฐานว่ารื้อมาจากหอไตรวัดบ้านกลิ้ง โดยมีข้อสันนิษฐานว่าภาพลายรดน้ำที่เขียนประดับนั้นมีอายุอยู่ในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยาและต้นกรุงรัตนโกสินทร์[1] (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2502: 37-42)

4.2 งานประดับกรอบประตู หน้าต่าง

ลักษณะของงานประดับกรอบประตูและหน้าต่างของหอไตรเครื่องก่อที่พบได้มากคือการประดับด้วยงานปูนปั้นปิดทอง โดยนิยมใช้ลายดอกพุดตาน ลายใบไม้ ลายใบเทศ ผูกลายประดับเป็นกรอบซุ้มซึ่งเป็นลักษณะที่ปรากฏเช่นเดียวกับการประดับกรอบประตูและหน้าต่างของอาคาร เช่น พระอุโบสถหรือพระวิหารในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นรูปแบบและลวดลายที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างศิลปะไทย ศิลปะจีนหรือศิลปะตะวันตก (สันติ เล็กสุขุม 2539: 154) (ภาพที่ 10)

[1] ดู หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, “ประวัติหอเขียนวังสวนผักกาด,” ใน **หอเขียนวังสวนผักกาด** (พระนคร: ศิวพร, 2502), 37-42.

4.3 งานประดับหน้าบัน

หน้าบันของอาคารทางสถาปัตยกรรมไทยเป็นองค์ประกอบหนึ่งซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่ง มักมีงานประดับตกแต่งเพื่อความสวยงาม หรือเป็นการแสดงสัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมาย พบว่าหน้าบันของหอไตรเครื่องก่อมีวัสดุและโครงสร้างจำแนกได้ 2 ประเภท คือ หน้าบันที่เป็นงานเครื่องไม้และหน้าบันที่เป็นงานเครื่องก่อ โดยหน้าบันเครื่องไม้จะมีการประดับตกแต่งลวดลายด้วยงานไม้ มีด้วยกัน 2 ลักษณะคือ งานแกะสลักไม้ปิดทองประดับกระจก ซึ่งพบได้เป็นส่วนมาก เช่น หอไตรกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส หอไตรภายในเขตสังฆาวาส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ หอไตรวัดอรุณราชวรารามฯ และหอไตรวัดราชนัดดาราม อีกลักษณะหนึ่งคืองานประดับกระจกแบบลายยา ซึ่งเป็นงานช่างที่มักพบได้กับพระอารามที่สร้างหรือบูรณะขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 งานประดับกระจกแบบ “ลายยา” คือการประดับกระจกสีลงในพื้นไม้ที่แกะเป็นร่องตื้นๆ ให้มีรูปร่างและลวดลายต่างๆ โดยตัดกระจกสีให้ได้รูปร่างและขนาดเท่าร่องที่แกะแล้วติดลงในร่องโดยใช้รักเป็นตัวยึด ผิวพื้นไม้ที่เหลือจะปิดทองทึบ (ราชบัณฑิตยสถาน 2550: 11) เช่น หน้าบันหอไตรวัดสุทัศนเทพวรารามฯ หน้าบันหอไตรวัดเทพธิดารามฯ และหน้าบันหอไตรวัดหนังฯ เป็นต้น นอกจากหน้าบันเครื่องไม้แล้วยังปรากฏหน้าบันที่เป็นงานเครื่องก่อซึ่งจะประดับลวดลายด้วยงานปูนปั้นหรืองานประดับกระเบื้องเคลือบ เช่น หน้าบันหอไตรวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ฯ หน้าบันหอไตรวัดราชโอรสารามฯ หน้าบันหอไตรวัดสุวรรณาราม และหน้าบันหอไตรวัดมหรรณพารามฯ ประเด็นที่น่าสนใจคือทั้งหน้าบันเครื่องไม้และหน้าบันเครื่องก่อนั้นล้วนมีลายประดับที่เป็นแบบแผนซึ่งมีความคล้ายคลึงกัน คือเป็นลายที่ประกอบด้วยลายพรรณพฤกษา ลายดอกไม้ ใบไม้ เช่น ลายดอกพุดตาน ใบเทศ โดยมักประกอบอยู่ในโครงสร้างลายก้านแย่ง (ภาพที่ 11) ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นแบบแผนที่ปรากฏกับหน้าบันของสถาปัตยกรรม เช่น พระอุโบสถหรือพระวิหารที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2551: 83)

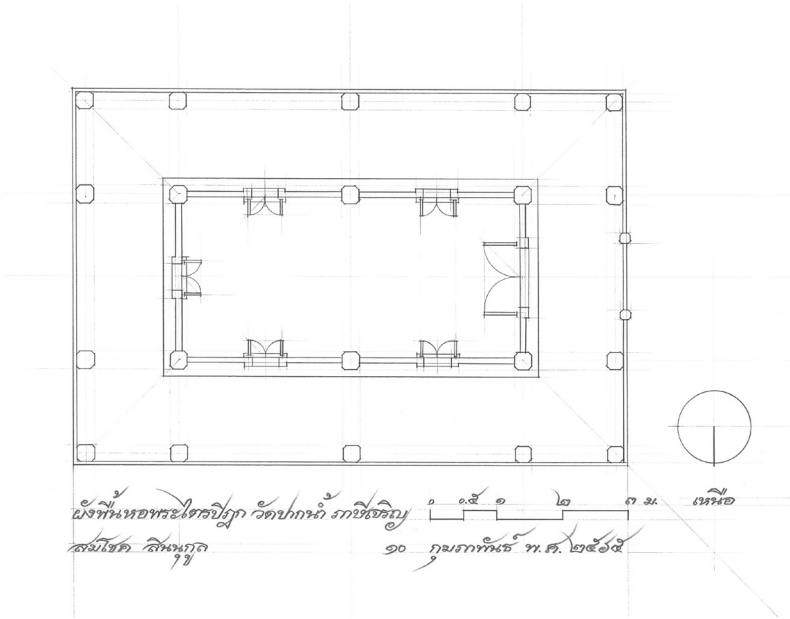
สรุป

หอพระไตรปิฎกเป็นสถาปัตยกรรมที่ตั้งอยู่ภายในเขตสังฆาวาส สำหรับเก็บรักษาพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์ต่างๆ ในพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์เป็นที่ประดิษฐานพระธรรมเจดีย์ จึงมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่มีความพิเศษ มีการประดับตกแต่งที่แสดงถึงความสำคัญและฐานานุศักดิ์ แบบแผนสำคัญของหอไตรในศิลปะอยุธยาตอนปลายที่ยังคงสืบต่อมาถึงหอไตรที่สร้างขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คือวัสดุและโครงสร้างที่เป็นเรือนไม้ยกพื้นตั้งอยู่บนเสาสูงกลางสระน้ำ มีผังพื้นที่ประกอบด้วยระเบียงโดยรอบ และมีการประดับตกแต่งเพื่อแสดงถึงเรือนฐานานุศักดิ์สูง

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีประเด็นความแตกต่างจากหอไตรเครื่องไม้ที่สืบทอดแบบแผนมาจากสมัยอยุธยา ได้แก่ ประการที่ 1 วัสดุและโครงสร้างซึ่งเปลี่ยนจากสถาปัตยกรรมเครื่องไม้ไปเป็นงานสถาปัตยกรรมเครื่องก่อ ประการที่ 2 คือตำแหน่งที่ตั้งและผังบริเวณซึ่งไม่ได้ตั้งอยู่กลางสระน้ำแต่มักจะตั้งอยู่รวมเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มอาคารในเขตสังฆาวาส โดยมีส่วนของชานหรือลานซึ่งเป็นพื้นที่เปิดโล่งเชื่อมต่อระหว่างเรือน มีแนวรั้วหรือแนวกำแพงชักเชื่อมต่อกับอาคารอื่นสร้างพื้นที่ปิดล้อมภายในหมู่เรือน ประการที่ 3 ผังพื้นและการใช้งานมีขนาดใหญ่ขึ้นอันเนื่องมาจากวัสดุที่เป็นงานก่ออิฐและระบบโครงสร้างแบบผนังรับน้ำหนัก และการที่อาคารไม่ได้ตั้งอยู่กลางสระน้ำทำให้การใช้งานของหอไตรมีความสะดวกมากขึ้น มีความใกล้ชิดและเข้าถึงได้ง่าย ประการที่ 4 รูปแบบทางสถาปัตยกรรมและงานประดับตกแต่งมักเป็นงานช่างที่มีความสอดคล้องกับงานเครื่องก่อ เช่น งานปูนปั้น โดยมักใช้ลวดลายที่ประกอบด้วยลายพรรณพฤกษา ลายดอกไม้ ใบไม้ เช่น ลายดอกพุดตาน ใบเทศ ซึ่งเป็นแบบแผนที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 3

ภาพที่ 1 ภาพถ่ายเก่าหอไตรวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ
(ที่มา: http://www.watpaknam.org เข้าถึงเมื่อ 10 สิงหาคม 2564)

ภาพที่ 2 ผังพื้นหอไตรวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ

ภาพที่ 3 หอไตรวัดสระเกศฯ

ภาพที่ 4 หอไตรวัดอัปสรสวรรค์ฯ

ภาพที่ 5 หอไตร ตำหนักวาสุกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ

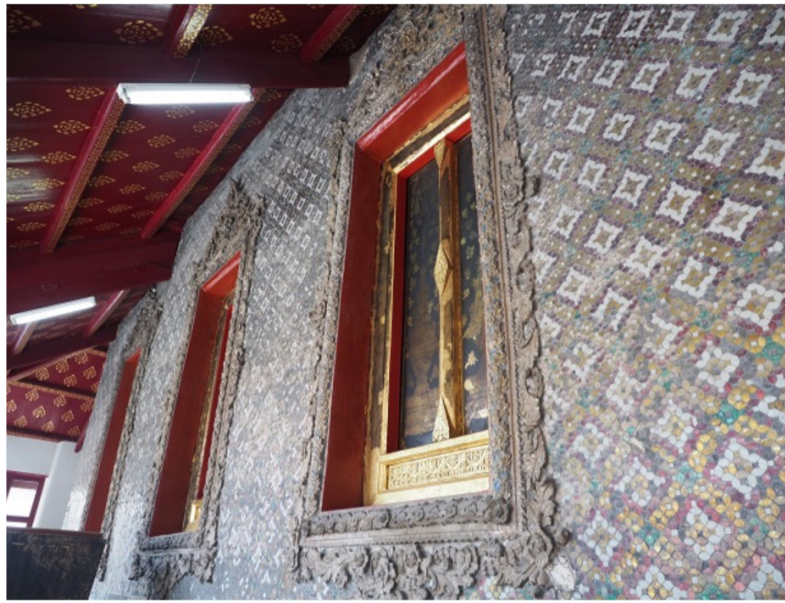
ภาพที่ 6 หอไตรวัดสุทัศนเทพวรารามฯ

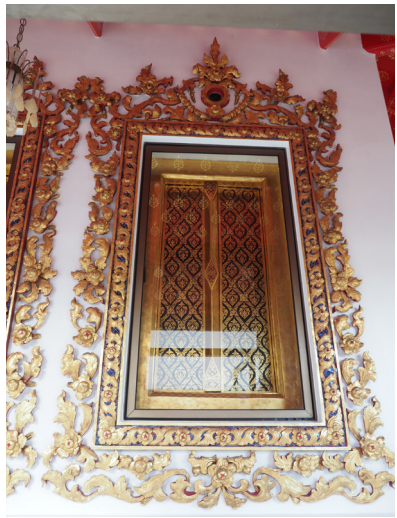
ภาพที่ 7 หอไตรวัดราชนัดดารามฯ

ภาพที่ 8 หอไตรวัดเทพธิดารามฯ

ภาพที่ 9 งานประดับกระจกที่ผนังหอไตรกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ตำหนักวาสุกรี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ

ภาพที่ 10 กรอบหน้าต่างหอไตรวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามฯ

ภาพที่ 11 หน้าบันหอไตรตำหนักวาสุกรี

บรรณานุกรม

ไขแสง ศุขะวัฒนะ, 2526. **วัดพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลศิลปะจีนในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โชติ กัลยาณมิตร, 2548. **พจนานุกรม สถาปัตยกรรมและศิลปะเกี่ยวเนื่อง.** กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2513. **ตำนานพระพุทธเจดีย์.** ธนบุรี: ศิลปาบรรณาคาร

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2478. **พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.** พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์

_____, 2504. **พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา

น. ณ ปากน้ำ, 2541. **ศิลปกรรมในบางกอก.** กรุงเทพฯ: บริษัทเลิฟแอนด์ลิพเพรส จำกัด

นิยะดา เหล่าสุนทร (บรรณาธิการ), 2544. **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, หม่อมราชวงศ์ และคณะ, 2531. **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ (1984) จำกัด

ปรมานุชิตชิโนรส, กรมสมเด็จพระ, 2544. **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน)

ประชา แสงสายัณห์, 2540. “กุฏิก่ออิฐถือปูน.” วิทยานิพนธ์ปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ ภาควิชาสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ราชบัณฑิตยสถาน, 2550. **พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม อักษร ก ฮ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน

วินัย พงศ์ศรีเพียร, 2551. **“พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา เอกสารจากหอหลวง” (ฉบับความสมบูรณ์.** กรุงเทพฯ: อุษาคเนย์

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2551. **งานช่าง สมัยพระนั่งเกล้าฯ.** กรุงเทพฯ: มติชน

สันติ เล็กสุขุม, 2539. “จระนำ, จรณำ จินตนาการปราสาทจำลองของช่างไทย.” **ศิลปวัฒนธรรม** 17 (9): 154.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2502. “ประวัติหอเขียนวังสวนผักกาด.” ใน **หอเขียนวังสวนผักกาด.** พระนคร: ศิวพร